

УДК 343.226+371.543

О.В. БЕКЛЕМІЩЕВ, Запорізький інститут державного та муніципального управління

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Ключові слова: примусові заходи, медицина, історія виникнення

Дослідження історії виникнення інституту примусових заходів медичного характеру дає змогу, по-перше, порівняти досягнення психіатрії на певних етапах і визначити можливість законодавця обґрунтовано та повно закріпити цей інститут у юридичних нормах, по-друге, прослідкувати, яким чином держава в особі уповноважених осіб реагувала на вчинення суспільно небезпечних та караних діянь психічно хворими і які заходи застосовувалися до таких осіб.

При цьому дещо нові аспекти історії примусових заходів медичного характеру викладено у сучасних розробках Г.В. Трахтерова «Вменяемость и невменяемость в уголовном праве», А.Ф. Кистяковського «Исследование о смертной казни», але новизна нашої статті міститься в позитивності направлення-наголошення на необхідність в уточненні юридичної природи примусових заходів медичного характеру з огляду на історію їх виникнення.

Таким чином, перше в законодавчих актах положення, що встановлюють суспільне піклування хворих, калік і вбогих, з'являються після прийняття на Київській Русі християнства (988 рік). Так, за Статутом князя Володимира про церковні суди було визначено, що «церковному або єпископському суду підлягали, крім злочинів і позовів по справам сімейним, чарівники, чаклуни, готувачі отруї та усі справи, які стосуються людей, що знаходяться в церковному відомстві. До них відносилися усі особи, що підлягають піклуванню – вдови, сироти, кульгаві, сліпі; у це-

рковному підпорядкуванні перебували «странноприимные» (рос.) будинки, лікарні, лікарі» [1]. Вказані особи, що підлягали піклуванню, утримувалися в монастирі для застосування церковних засобів лікування з метою «вигнання бісів». Таким чином, дослідження з історії вітчизняної психіатрії XVI-XVII століття розглядаються як епоха монастирського піклування душевнохворих, котре, однак, охоплювало лише їх невелику частину, у той час як інші перебували серед населення. Законодавчі ж положення, що стосуються душевнохворих у кримінальному процесі, вперше з'являються в Росії та Україні у 1669 році в «Новоуказных статьях о татевных, разбойных и убийственных делах» (ст.108), де міститься вказівка на те, що «Аще бесный убьет, неповинен есть смерти» [2], і говорилося про недопущення залучення душевнохворих у свідки нарівні із глухоними й дітьми («а глухих, немых и бесных и которые в малых летах... в обыск не писать и их не допрашивать»). Наступним кроком законодавця було створення так званих совісних судів і видання законів про губернії, у яких вказувалося, що злочини, вчинені божевільними, підлягають розгляду цих судів. В 1775 році були створені Накази суспільного піклування, яким ставилася в обов'язок турбота про будинки для божевільних; з цього часу припинилася обов'язкова місія монастирів по піклуванню за душевнохворими. Поряд із цим, у 1776 р. Катериною II видається спеціальний указ, яким пропонувалося тримати душевнохворих злочинців у Суздальському монастирі не скованими та поводитися з ними «с можливою по человечеству умеренностью» [3].

На рубежі XVIII та XIX століть починається поступове зближення піклування психічно хворих з іншими аналогічними заходами, що здійснюються медициною. Здійснення над душевнохворими опіки також було передбачено сенатським Указом 1815 року; його підставою служило офіційне визнання хворого божевільним. Такі хворі за своїм правовим положенням прирівнювалися

до малолітніх.

У XIX сторіччі в європейських країнах підсилилася увага законодавців до питань судової психіатрії. У цей період у вітчизняному законодавстві закріплюється формула неосудності, що містила два її критерії – медичний і юридичний, вперше з'явилася в російському законодавстві в «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 року й фактично діяла без скільки-небудь істотних змін протягом усього XIX сторіччя, будучи перенесеною й у редакцію цього Уложення 1885 року. Критерії неосудності цієї формули відрізнялися деякою незавершеністю, а сама формула фактично розподілялася по декількох статтях уложення: безумство від народження (ст.95), божевілья (ст.95), хвороба, що доводить до «умоисступления» або абсолютної безпам'ятності (ст.96), старість або дряхлість (ст.97), лунатизм (ст.97), глухонімота (ст.98) [4]. Істотним недоліком вказаної формули була її роздробленість, що вела в судовій практиці до формалізму. Психологічний (юридичний) критерій неосудності був неоднорідним, відрізнявся невизначеною характеристикою психічних порушень, що виключають осудність. Судово-психіатричні питання в юридичному плані продовжували вирішуватися так званими «Совісними судами», створеними ще при Катерині II. В організаційно-адміністративному плані піклування душевнохворих було покладено на «Наказ суспільного піклування», у підпорядкуванні якого перебували «будинки для божевільних» відповідно до закону, також прийнятого ще в XVIII столітті. Психічно хворі за обвинуваченням у вчиненні найбільш тяжких злочинів продовжували утримуватися в Суздальському Спасо-Єфим'євському монастирі ще в 1835 році, причому багато хто з них протягом декількох десятиліть. На десятиліття могло затягуватися перебування хворих і в будинках для божевільних. У справи душевнохворих, визнаних невідповідальними за вчинені злочини та направлених у будинки божевільних, тривало втручання церкви. Крім

цього, Указом 1827 року було передбачено заборону виписувати хворих, що вчинили вбивство, раніше 5-річного контрольного строку видужання. Цим же Указом пропонувалося, щоб після настання поліпшення священики «в особенности обращались к ним с назидательными поучениями». Однак відсутність належної соціальної та медичної допомоги призводило до того, що дуже багато хворих, залишаючись у населенні, і «шляясь по городам, по селам и проезжим дорогам, угрожают в каждый данный момент личной и общественной безопасности, совершая преступления в состоянии невменяемости» [5]. Психічно хворі, потрапляючи у в'язницю, розглядалися як «бешкетники» і «негідники». У місцях позбавлення волі була відсутня кваліфікована, а тим більше спеціалізована медична допомога.

Після поразки революції 1905 р. посилення репресій супроводжувалося різким обмеженням судово-психіатричної експертизи в земських психіатричних лікарнях і передачею її в державні окружні лікарні, створені спеціально для експертизи й утримання так званих «статейних хворих». У політичних процесах судова влада грубо ігнорувала судово-психіатричну експертизу - явно душевнохворим призначалося тюремне ув'язнення. Умови їх утримання призводили до різкого погіршення психічного стану хворих, до самогубств у в'язницях. Таке положення психічно хворих, призвело до того, що в 1910 р. на III з'їзді вітчизняних психіатрів було заявлено протест проти тримання в кайданах душевнохворих арештантів у психіатричних лікарнях. У резолюції з'їзду були прийняті наступні положення:

- судово-психіатричні відділення, крім посиленого нагляду, нічим не повинні відрізнятися від звичайних психіатричних лікарень;
- наручники й кайдани не можуть допускатися далі порога всякої психіатричної лікарні

Переповнення земських лікарень, труднощі утримання деяких кримінальних контингентів, привели до того, що багато психі-

атрів почали пропонувати створення психіатричних відділень при лікарнях у в'язницях. Першим правовим актом Радянської влади, що безпосередньо відносився до правового положення психічно хворих, була інструкція «Про огляд душевнохворих», видана в червні 1918 р. Народним Комісаріатом юстиції, яка врегулювала взаємодію лікарських комісій з тільки що створеними народними судами і вимагала, зокрема, участі представника народного суду в лікарській комісії [6]. Вказана інструкція стосувалася порядку огляду осіб, що страждають розумовими розладами, для призначення або зняття опіки, й передбачала використання цих висновків народними судами. Видання цієї інструкції було проявом уваги, виявленої державою до правового положення психічно хворих. У свою чергу, реформа тюремної справи передбачала виявлення психічно хворих серед ув'язнених, уже 08.05.1919 р. було затверджено Наркоматами охорони здоров'я і юстиції спеціальне «Положення про психіатричну експертизу», що стосувалося огляду душевнохворих і осіб, підозрюваних у розладі психічних здатностей. Положення передбачало можливість виносити постанови про переведення душевнохворих у психіатричні лікувальні заклади або про їх передачу на поруки, а також про дострокове звільнення засуджених, що виявляють явні ознаки душевної хвороби. Направлення в психіатричну лікарню осіб, що вчинили злочин, у перші роки Радянської влади практикувалося відносно рідко, у зв'язку із чим деяка частина хворих, що називалися тоді кримінальними, утримувалася в тюремних лікарнях, де підлягають негайному видаленню.

У 1924 р. консультативна психіатрична допомога в місцях ув'язнення була організована в Києві. Разом з лікувальною та психо-профілактичною роботою серед ув'язнених, у її функції входило й виявлення осіб, що потребують судово-психіатричної експертизи [7].

В ст.7 Основних началах кримінального законодавства СРСР і союзних республік

1924 р. вже було зазначено, що мова йде саме про хворобливі стани, а юридичний критерій неосудності був доповнений його волювою ознакою – нездатністю «керувати своїми діями». Однак у цій статті ще збереглася роз'єднаність медичного і юридичного критеріїв неосудності, що створювало передумови для необґрунтованої екскульпації психопатів, невротиків, осіб, що перенесли травми черепа без важких наслідків і схильних до істеричних реакцій. Що стосується заходів соціального захисту, передбачених Основними началами, то їх метою у відповідності до ст.4 було: «...а) попередження злочинів; б) позбавлення суспільно-небезпечних елементів можливості вчиняти нові злочини; в) виправно-трудоий вплив на засуджених» [8], із чого можна зробити висновок про те, що лікування не є основною метою заходів медичного характеру, передбачених п. б) ст.5 Основних начал.

Тільки у ст.11 КК РСФСР 1926 р., ст.10 КК УРСР 1927 р. вперше був чітко встановлений зв'язок обох критеріїв неосудності, що вказувало на те, що юридичний (психологічний) критерій служить цілям судово-психіатричної оцінки всіх форм психічних розладів, який характеризує такий ступінь психічних змін, що виключає осудність. В 1935 р. у спеціальній Інструкції НКЗ і НКЮ було розглянуто питання про призначення та припинення примусового лікування. Такі питання чітко відносилися до функції судів за наявності обов'язкової судово-психіатричної експертизи, що передувала рішенням суду. До контингенту осіб, яким може бути призначено цей захід, були віднесені: особи, що вчинили злочин у стані психічного розладу, і такі, що були психічно хворими до моменту розгляду про них справи у суді, що занедужали на психічну хворобу після вчинення злочину, а також такі особи, що захворіли психічною хворобою до моменту розгляду про них справи в суді та під час відбування покарання. Припинення примусового лікування здійснювалося з часу виходу у світ Інструкції, на підставі постанови спеціальної

комісії, утвореної головним лікарем установи, з наступним затвердженням цієї постанови судом. У свою чергу, загальносоюзна регламентація примусового лікування була визначена тільки в 1948 р. Інструкцією «Про порядок застосування примусового лікування та інших заходів медичного характеру відносно психічно хворих, що вчинили злочин». У ній, зокрема, було встановлено диференційоване примусове лікування в загальних психіатричних лікарнях і в лікарнях спеціального типу. Далі ця система була регламентована в законодавчому порядку в Кримінальних кодексах союзних республік.

Таким чином, як вбачається з викладеного, на розвиток інституту примусових заходів медичного характеру (примусового лікування психічно хворих осіб) істотно вплинули погляди соціологічної школи кримінального права, що, на наш погляд, спричинило гальмування їх розвитку як у дореволюційний, так і у перші роки радянської влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морозов Г.В., Лунц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечествен-

ной судебной психиатрии. -М.: «Медицина», 1976.

2. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). -Харьков, 1992.

3. Курс уголовного права. Общая часть. -Т.2: Учение о наказании /Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. -М.: ИКД Зерцало-М, 2002. -344 с.

4. Хохлов Н. Полный свод законов уголовных. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. -М.: Тип. Шпомен и Глушкова, 1867. -С.32-35.

5. Ландау Л.А. Призрение душевнобольных заключенных // Тюремный вестник. - 1902. -№ 3.

6. Лунц Д. Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: «Медицина», 1966. -37 с.

7. Морозов Г.В., Лунц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. -М.: «Медицина», 1976. -152 с.

8. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917-1952 гг. /Под ред. И.Т. Голякова. -М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1953. -200 с.

Беклемищев О.В. Історія виникнення інституту примусових заходів медичного характеру // Форум права. -2007. -№ 1. -С.19-22 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07bovzmx.pdf>

Розглянуті питання становлення та розвитку примусових заходів медичного характеру, спираючись на етапи розвитку законодавства та психіатричної науки.

***

Беклемищев О.В. История возникновения института мер принуждения медицинского характера

Рассмотрены вопросы становления и развития мер принуждения медицинского характера, опираясь на этапы развития законодательства и психиатрической науки.

***

Beklemishchev O.V. History of occurrence for compulsion institute of medical measures

Questions of becoming and development of measures in compulsion medical character are considered, basing on stages of legislation development and a psychiatric science.